

KULTURVÄRDEN

EN FÅNGAD VÄRLD
Titthål till Gävles celler

MYGGJAKT VID HOVET
Gustav III:s sinnrika lösning

TIDLÖST MATERIAL
Tusen år av tegelhistoria

K

ANDERBERGS UPPDRAG
Operahusets historia

EN SVENSK BIT AV NORGE
Nationalgåvan Voksenåsen

MED LÄTTA STEG
Rudbecks terrasser i ny form

ett riktigt
SAGOSLOTT

ÄNTLIGEN!

EFTER MÅNGA år av planering har det stora renoveringsprojektet för Kungliga Operan fått grönt ljus. Det kommer att ta tid innan detaljerna är på plats, så i det här numret av Kulturvärden bjuder vi på en historisk tillbakablick med unika bilder från slutet av 1800-talet, då Gustav III:s opera revs och ersattes med dagens operahus. Kulturvärden kommer självklart att följa projektet till dess det är färdigt.

På tal om renovering – i det här numret djupdyker vi i ämnet tegel, som är grunden i många av våra fastigheter. Det är material som har lång livslängd, men emellanåt uppstår problem då teglet vittrar. En vanlig lösning är att fylla igen hålen med bruk, men till slut riskerar fasaden att se ut som ett lappverk. Vi åkte till Bäckaskogs slott för att se hur man på ett innovativt sätt kan lösa utmaningarna.

I det här numret går vi också på upptäcktsfärd i Kalmar slott, besöker Gävle cellfångelse, tittar på nyrenoverade trappor vid Uppsala slott och får en anekdot om myggplågan på 1700-talets Drottningholm. Hoppas att du får en trevlig stund med tidningen.

Trevlig läsning!

MIA FERNLUND
chefredaktör

FOTO JEANETTE HÄGGLUND

»Anekdoterna förtjänar att spridas«

FOTO JOHANNES KITSBELIS

Ett urval av Kulturvårdens populära Anekdoten finns nu även som poddar. Elisabet Hesseborn, produktionsansvarig på SFV, varför gör ni denna satsning?

– Vi försöker nå ut så brett som möjligt med all den kunskap vi har samlat på oss inom Statens fastighetsverk. Anekdoterna är spännande berättelser som förtjänar att spridas till fler. Så nu återanvänder vi materialet och hoppas naturligtvis att attrahera fler historieintresserade och att även andra målgrupper kanske kan hitta till dessa berättelser.

Kommer alla anekdoter att läsas in som poddar?

– Nja, det vet vi inte ännu, det beror lite på vad vi får för återkoppling. Det finns ju väldigt många anekdoter, så i nuläget har vi valt ut ett femtontal som vi har låtit riktigt bra röstskådespelare läsa in, bland andra Jonas Malmsjö, Marie Richardson och Magnus Krepper. Men även Max Elger – vår egen generaldirektör – har läst in ett par anekdoter.

Var finns dessa poddar?

– Det går dels att hitta dem på vår hemsida www.sfv.se under ”Sevärt”, dels finns de på ställen där andra poddar finns. När vi publicerar nya avsnitt så puffar vi även för dem på Facebook, Instagram och LinkedIn. Så den som följer oss där får en liten påminnelse.

MIA FERNLUND

KULTURVÄRDEN NUMMER 1, 2025

Statens fastighetsverk ger ut Kulturvärden fyra gånger per år för att du ska få kunskap om Sveriges kulturarv. SFV:s uppgift är att se till att fastigheternas själ och karaktär lever och bevaras till kommande generationer. Genom staten är du delägare, tillsammans med tio miljoner andra svenskar.

Ansvarig utgivare

Thomas Johansson

Chefredaktör Mia Fernlund

Redaktionell produktion
Intellecta

Redaktör Johan Wickström

Art Director Sara Bidö

Korrektur Helena Walldow

Texter Johan Bernes, Erika Bjurling, Mia Fernlund, Hélène Gullberg, Helena Hammar-skjöld, Carl Johan Liljegren, Thorsten Sandberg, Elisabet Lorenz Werner,

Foto Ahrbom, partner och Lundgaard Tranberg, Stig Alenas, Johan Bernes, Erika Bjurling, Frida Claesson, Erik Cornelius/Nationalmuseum, Easton Architects, Thomas

Falander, Mia Fernlund, Alex Ferry, Marcus Funke/Maddoc, Ludvig Glopp, Mattias Hedberg Ek, Gunnar Lantz, Stefan Larsson, Yanan Li, Åke E:son Lindman, Daniel Lundmark, Stadsmuseet i Stockholm, Stockholms stads fastighetskontor, Sofi Sykfont, SFV:s arkiv, Spårvägmuseet

Illustration Veronica Ballart Lilja, Beata Boucht

Repro Turbin

Tryckeri Norra Skåne Offset

Issn 1104-845x

Omslaget Kalmar slott

Foto: Adam Humlesol

Kontakta oss

Kundservice <https://order.flowy.se/statensfastighetsverk/selfservice> eller 08-121 060 73

Redaktionen kulturvarden@sfv.se eller 010-478 70 00

Postadress Kulturvärden, Box 2263, 103 16 Stockholm

FOTO: MARCUS FUNKE/MAEDDOC

6

MÖNSTERLOTTET I KALMAR
Bland tinnar, torn och storslagen dekor

FOTO: STYVS ARHIV

16

SVÄRTVIT BILDKAVALKÄD
Historien om Operahusets tillkomst

FOTO: MATIAS HEDBERG EK

26

TEGEL TÅL TIDENS TAND
Tidsepokerna möts i Bäckaskogs murar

FOTO: JOHAN BERNES

34

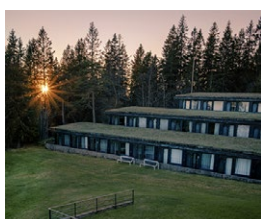
UTAN CELLSKAP
Fångarnas vardag i länsfängelset

BILDEN 5
Nyrestaurerat på Park Avenue

UTSIKTEN 14
Tillgängliga trappor på slottsterrassen

VOKSENÅSEN 24
Ikonisk byggnad i svensk regi

ANEKDOTEN 32
Så slutade surret på Drottningholm

KRÖNIKAN 39
Om värdet av ett gemensamt kulturarv

ILLUSTRATION VERONICA BALLART LILJA

Grattis till Nationalstadsparken

NU FIRAR VÄRLDENS första och Sveriges enda nationalstadspark 30 år!

Kungliga nationalstadsparken i Stockholm sträcker sig från Ulriksdal i norr till Fjärderholmarna i söder samt spänner över kommunerna Solna, Stockholm och Lidingö. De historiska kungliga parkerna utgör kärnan i nationalstadsparken, som totalt omfattar 27 kvadratkilometer. Under året kommer jubileet att firas med en rad olika evenemang runt om i parken.

– Statens fastighetsverk har ett stort och viktigt ansvar som förvaltare av betydande delar av Nationalstadsparken, säger Irene Svenonius, överdirektör på SFV.

FOTO SFV/SOFT SYKFOHT

SFV FLYTTAR HEM TILL BANKOHUSEN

SNEDA OCH vinda men alldeles underbara. Så beskriver många anställda på SFV bankohuset i Gamla stan. Tack vare ökat distansarbete har behovet av kontorsyta minskat och Statens fastighetsverks huvudkontor kan flytta tillbaka till egna lokaler i södra och norra bankohuset. Det södra bankohuset från 1670-talet är norra Europas äldsta bevarade bankbyggnad. Flytten är beräknad till efter sommaren 2026.

FOTO ALEX FERRY

37 FASTIGHETER I AVYTTRINGSPLANEN

I SFV:S UPPDRAG ingår att löpande pröva vilka fastigheter myndigheten ska äga. Årets avyttringsplan innehåller 37 fastigheter, som inte anses ha en tillräckligt stark koppling till berättelsen om statens framväxt eller kopplar till annat starkt statligt behov. På listan finns bland annat Salsta slott utanför Uppsala, Göta hovrätt i Jönköping och chefsbostaden i Lima, Peru. Du hittar hela listan här: www.sfv.se/avyttringsplan

FOTO SFV/MIA FERNEUND

JÄTTENÄCKROSENS HEM FYLLER 125 ÅR

I ÅR FYLLER Victoriaväxthuset i Bergianska trädgården, norr om Stockholm, 125 år. 1900 planterades där de första fröna av jättenäckrosen *Victoria regia*. Några år senare fick hon sällskap av en annan art, kallad *Victoria cruziana*. De exotiska växterna kom från Sydamerika och kräver både hög värme och luftfuktighet, en utmaning för en fastighetsförvaltare. Växthuset i Bergianska är ett statligt byggnadsminne.

FOTO SFV/FRIDA CLARSSON

TRÄDGÅRDSVILLAN KAN BLI ÅRETS BYGGE

TRÄDGÅRDSVILLAN i Uppsala är nominerad till priset Årets bygge 2025, som delas ut av tidningen Byggindustrin. Renoveringen av Trädgårdsvillan är ett exempel på hur äldre byggnader kan moderniseras och anpassas för framtida behov utan att förlora sin karaktär. Projektet omfattade en totalrenovering av villan samt en ny tillbyggnad ritad av Wårnberglund Arkitektkontor. Vinnaren tillkännages den 18 mars 2025.

Pampigt på Park Avenue

SFV:S FASTIGHET på Park Avenue i New York genomgår just nu en invändig renovering, som blir färdig under sommaren 2025. På bilden syns det nyrestaureerade bibliotekstaket i den svenska FN-ambassadörens residens, där de målade fälten gått från mörkgrönt till ljusblått.

Projektet inleddes 2023 och i augusti 2024 kunde hyresgästen, Utrikesdepartementet, flytta in. Hela renoveringen, som omfattar 11 lägenheter, två hissar och en källare, genomförs med hållbara materialval och energieffektiva installationer, samtidigt som man bevarar byggnadernas historiska värden. Målet är att skapa balans mellan historia, estetik, funktion och samtidigt underlätta förvaltningen.

MIA FERNLUND

Kungligt
KALMAR

Kalmar slott har ofta stått i centrum i olika historiska skeenden, framför allt under Vasatiden. Dess storslagna yttre har alltid fascinerat besökare, även om slottet också har haft sina nedgångar. Följ med på en historisk resa genom slottets olika epoker.

TEXT Thorsten Sandberg FOTO Marcus Funke, Maddoc

På Slottsholmen söder om
Kalmars stadskärna tornar
det ståtliga slottet.

Vad är ett slott? Hur drar man gränsen mellan herrgård och slott? Om detta råder delade meningar både bland fackfolk och allmänhet. Men begreppet slott är säklart bättre att använda i marknadsföringen. Slott ger starkare vibbar än herrgård. I fallet Kalmar slott finns ingen som helst tvekan i något läger. Kalmar slott är ett riktigt slott med torn och tinnar som strävar mot skyn och möter på så sätt alla generationers bild av hur ett slott ska vara funtat. Barn- domens sagoslott finns i verkligheten – och det heter Kalmar!

KALMAR SLOTT – ett riktigt slott är också det budskap man slagit fast och som med framgång kommuniceras till omvärlden. Framför allt till turister från när och fjärran, mest svenskar, men också påfallande många tyskar och danskar.

Här på Slottsholmen strax söder om stadskärnan tornar slottet upp sig och skapar förväntan hos alla som närmar sig den imponerande anläggningen.

Men slottet har inte alltid sett ut så här. Exteriören är resultatet av den ombyggnad som utgick från arkitekt Helgo Zettervalls vision från 1882. Hans intention var att exteriören skulle påminna om Vasakungarnas slott. Tornen höjdes och försågs med nya rikt dekorerade huvar.

REDAN I SLUTET AV 1100-talet byggdes ett försvarstorn som blev grunden till det som senare blev Kalmar slott. Halvtannat århundrade senare genomfördes en omfattande utbyggnad på initiativ av kung Magnus Eriksson. 1397 stod slottet i centrum för bildandet av Kalmarunionen, en av de viktigaste händelserna i Nordens historia.

– Unionen kom till på initiativ av drottning Margareta. Hon valde Kalmar som plats för de viktiga förhandlingarna,

Kungsgemaket blev omkring 1560 sovrum för Erik XIV. Frisen med jaktmotiv är från Johan III:s tid 1572–1573.

Kassettaket i Gyllene salen sattes upp 1576 när Johan III lät nyinreda rummet.

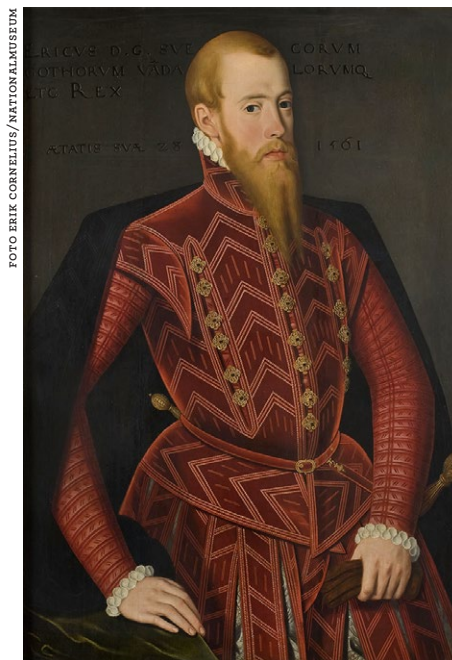

FOTO ERIK CORNELIUS/NATIONALKUNSTGALLERIET

Erik XIV. Målning av Domenicus ver Wilt.

eftersom staden och borgen hade en stark strategisk position, säger Meg Nömgård, chef för Kalmar slott.

Gustav Vasas makttillträde 1523 blev dödsstöten för Kalmarunionen, men betydde samtidigt en uppräckning för den föräldrade borgen. Nu blev slottet – ”Rikets nyckel” – en gränsfästning mot Danmark. Kungen kallade in byggmästare från kontinenten och under 1530-talet försågs slottet med hörntornen som fortfarande finns kvar.

NÄR GUSTAV VASA delade ut hertigdömen till sina fyra söner Erik, Johan, Magnus och Karl förlänade han 1557 Kalmar län och Kronobergs län samt Öland till tronföljaren Erik.

– Kungens beslut var en tydlig markering av Kalmars långvariga höga status i riket, säger Meg Nömgård.

Renässansfurstens Eriks livsstil skiljde sig markant från faderns ”ohjälpligt landsortsmässiga storbondestil”, som historikern Ingvar Andersson skriver, och skapade på

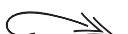
Kalmar slott en svensk motsvarighet till 1500-talets franska och italienska hov.

Hovlivet var extravagant med skådespel, torneringar, utsvävande fester och jaktutflykter till Öland. Men framför allt styrde Erik sitt hertigdöme. I bevarade brev beröms han av pappa Gustav för hur noggrant han skötte sina plikter.

UNDER ERIKS TID som monark – han efterträdde Gustav Vasa 1560 – färdigställdes delar av Kungsvåningen, den plats i slottet där makten manifesterades och som varit det kungliga reviret sedan medeltiden.

Erik XIV hade sitt sovrum i Kungsgemaket, inrymt i ett av slottets torn. Rummet har höga träpaneler i intarsia och är försett med ett enastående vackert kassettak, där kungens initialer och året 1562 för rummets färdigställande återfinns.

När Johan III 1569 efterträdde sin bror Erik XIV på den svenska tronen fortsatte han att utveckla

slottet som kunglig bostad och arena för representation. Mycket pengar lades på att skapa en praktvåning för maken drottning Katarina Jagellonica, uppvuxen i Polens dåvarande huvudstad Krakow.

– Det polska hovet låg hästlängder före det svenska i alla avseenden. Min uppfattning är att Katarina förde med sig kontinentala manér till vårt land, och att hon agerade i kulisserna för att påverka sin make i hans arbete med att omgestalta Kalmar slott, säger Meg Nömgård.

Kung Johan blev änkeman 1583 och gifte om sig med den sjuttonåriga adelsfröken Gunilla Bielke. Under de tillfällen då det kungliga paret bodde på Kalmar slott använde drottningen Rut-salen i Drottningvåningen som representationslokal. Salen hade då ett målat och förgyllt kassettak. Träpanelerna med rik intarsiadekor i många olika träslag är fortfarande kvar.

– Vid påsktiden 1586 gästades Kalmar slott av

Johan III, målad av Johan Baptista van Uther och maken drottning Katarina Jagellonica, porträtterad av Lucas Cranach d.y.

Samuel Kiechel, en köpman och resenär bördig från staden Ulm i södra Tyskland. Kiechel anses som den förste europeiske turisterna och han förde en detaljerad resedagbok. Han blev inbjuden att tillsammans med andra få vara åskådare när kungligheterna smörjde kräset under påskmiddagen, säger Meg Nömgård.

Kiechel räknade upp bordets läckerheter, bland annat olika fiskrätter. Scenen för middagen var möjligen Grå salen, benämnd så efter väggarnas gråtonade freskmålningar. Johan III skapade salen genom att slå ihop två rum, varav det ena av honom själv kallades ”den lille fyrkantige salen, där Kongl. Maj:t plägar få sig mat”.

AV OLIKA SKÄL – bland annat en tvist om det svenska riksvapnets utseende – utbröt krig mellan Sverige och Danmark 1611. Krigsskådeplatsen var framför allt Kalmar med omnejd och därför benämns kriget Kalmarskriget.

Med ett våldsamt angrepp på det väl befästa slottet lyckades danskarna erövra detta. Och fram till freden i Knäred 1613 var Kalmar slott till förtret för svenskarna i danska händer.

När svenska armén hösten 1611 utan framgång

Påskbordet i Grå salen. Från början bestod salen av två mindre rum där Johan III intog sina måltider.

Agdakammaren sedd från Gyllene salen. Kammaren är uppkallad efter Agda Peredotter, som var Erik XIV:s frilla under tiden han var hertig.

Rutsalen var drottning Gunilla Bielkes representationsrum när hon och maken Johan III bodde på slottet.

»Hovlivet var extravagant med skådespel, torneringar, utsvävande fester och jaktutflykter till Öland.«

försökte återta staden och slottet, fick kung Karl IX en idé. Han kontaktade sin danska motsvarighet Christian IV och utmanade denne på duell med återopande av "de gamle göters bruk och sedvana". Den som vann skulle stå som segrare i kriget och ytterligare blodspillan kunde därmed undvikas.

Den betydligt yngre danske monarken avvisade erbjudandet och svaret dagteknades på "Vårt slott Calmar". Att Christian kallade Kalmar "Vårt slott" var väl en örfil så god som någon åt den kung vars bröder och far varit de som byggt upp och inrett detta Vasaslott, från fästningsvallarna in till minsta rumsdetalj.

EFTER KRIGET HAMNADE Kalmar slott i en lång nedgångsperiod. Få monarker såg någon anledning att besöka anläggningen, som efter freden i Roskilde 1658 inte längre hade någon funktion

som gränsbefästning. Statusen sjönk, och det fordom så storslagna slottet betecknades vid ett tillfälle som "magasin", en simpel lagerlokal.

Men under 1800-talet blåste nya vindar. Först restaurerades den enastående renässansbrunnen på borggården, därefter det vanvårdade Kungsgemaket. Under slutet av 1800-talet genomfördes så den riktigt stora ombyggnaden, som tidigare nämnts, av Helgo Zettervall.

YTTERLIGARE ETT OMFATTANDE restaureringsarbete genomfördes 1919-1941 i regi av riksantikvarie Martin Olsson. Men de stora dragen från Zettervalls omgestaltning bibehölls.

Skylinen han skapade med spiror som sträcker sig upp mot himlen är också vår tids skyline. Den gör ett starkt intryck på besökarna – och de är många.

Senaste årsstatistiken visar att Kalmar slott

FOTO: ADAM HUMLESÖL

Meg Nömgård, slotts-
chef på Kalmar slott.

lockat omkring 190 000 besökare att ta sig över vallgravens vindbrygga och gå på upptäcktsfärd i slottets alla salar: Grå salen, Drottningssalen, Rutsalen, Kungsgemaket, Gyllene salen...

Men hur sköter man då förvaltningen av denna mäktiga byggnad? Besökstrycket innebär ju att det blir en successiv förslitning på det yttre skiktet.

– Vi går rundor löpande och åtgärdar det så fort som möjligt. Det är många som lutar sig mot väggarna så att putset lossnar, konstaterar Tobias Cras, som är teknisk förvaltare på Statens fastighetsverk med ansvar för slottet.

H yresgästen – Destination Kalmar – sköter den tekniska driften av slottet, men det är SFV som har hand om alla ytskikt, till exempel tak, väggar och fönster.

– I år ska vi renovera fönstren mot söder på traditionellt sätt med linolja.

Vi gör ett väderstreck om året. Sedan har vi en del arbete med vindbryggan. Det finns alltid saker att åtgärda, säger Tobias Cras.

Kalmar slott myllrar av salar och gemak, vart och ett med sin byggnads- och inredningshistoria. Har du något egen favoritrum?

– Ja, det är Kuretornet, längst fram vid entrén. Att gå upp där en vårdag och blicka utöver Kalmar är mäktigt, säger Tobias Cras.

Dit upp kan inte alla besökare komma, men slottet har mycket att erbjuda såväl små som stora besökare.

Under det årligen återkommande eventet Barnens slott får unga besökare fåktas mot Svarte Riddaren och chansen att bli högtidligt dubbade till riddare. Eller gå på skattjakt och träffa slottets prinsessa.

PÅ SLOTTET VISAS både permanenta utställningar som skildrar byggnadens långa och stundtals dramatiska historia, och tematiska säsongutställningar. Under den gångna vintern hade man en utställning med julkrubbor från

Krakow, med tydlig koppling till Johan 111:s drottning Katarina Jagellonica som föddes i staden. Och i sommar får besökarna möjlighet att stifta bekantskap med egyptiska mumier. Kalmar slott erbjuder sannerligen en historisk och kulturhistorisk spännvidd.

Som sig bör finns såväl en slottsbutik som en restaurang – där middagsmenyn skiftar utifrån årstid, råvaror och inspiration. Slottet har också konferensmöjligheter för upp till 240 personer.

Läs mer på webbplatsen <https://kalmarslott.se> om aktuella erbjudanden och allt det som händer på Kalmar slott 2025. *

+
Läs mer om allt
det som händer på
Kalmar slott 2025 på
kalmarslott.se

Riddarkamp på borggården under äventyret Barnens Slott.

Kungsstolen med
krönta stolpar är en
av Slotts kyrkans
äldsta inventarier
och tillverkades
omkring 1615.

UTSIKTEN: UPPSALA SLOTT

Nätta kliv nedför Rudbecks terrasser

DEN BRANTA GÅNGVÄGEN från Uppsala slott går, via terrasser och trappor, ner till Botaniska trädgården som en gång var slottsträdgården. Under de senaste åren har Olof Rudbecks terrasser renoverats. Trapporna var slitna och terrasserna med sin vegetation hade tappat sin tidigare form och kvalitet. Dagvattenavrinningen fungerade dessutom dåligt, vilket innebar att terrasserna eroderade.

Det hade redan tidigare konstaterats att de pyramidformade granarna i Botaniska trädgården behövde bytas ut då de vuxit sig för stora och till viss del dött. Därför bestämdes att även pyramidgranarna längs med trapporna upp mot slottet skulle bytas ut.

Terrasserna syns redan på ritningar från 1600-talet, men trapporna byggdes först på 1960-talet.

– Målet med renoveringen var att göra terrasserna mer attraktiva och tillgängliga för allmänheten. Det ska vara

en plats man väljer för att sitta och njuta av kvällssolen och trapporna ska vara lätta att gå i, berättar SFV:s förvaltare Sofia Kalldin och fortsätter:

– Vi har bytt ut mittaxelns trappor mot blockstegstrappor (hela trappsteg) i huggen granit och ramat in dem med breda vängstycken (sidostycken) med handledare. Vi har även grusat av terrasserna, åtgärdat de akuta avrinningsproblemen på ett snyggt sätt och satt ut nya parkbänkar. De flesta almarna var angripna av almsjuka och behövde bytas ut, berättar Sofia Kalldin.

Den sista trappetappen nere vid Botaniska trädgården renoveras under 2025 och blir klar till hösten.

Den översta etappen av trappan har en avvikande vinkel. Det beror på att den är en del av kurtinmuren mellan de ursprungliga bastionerna från 1500-talet, då varken barockpark eller mittaxel existerade.

MIA FERNLUND

En av tre utsmyckningar i kalksten omkring medaljongerna av Jenny Lind, Frans Berwald och Adolf Fredrik Lindblad. Sparsamhet på dekorativa effekter måste iakttagas. Nästan all dekoration är därför koncentrerad på teaterns mittparti åt Gustaf Adolfs torg.

OPERANS SCENBYTTE

Efter bara drygt hundra år revs Gustav III:s operahus 1892. Då hade den unge arkitekten Axel Anderberg lagt fram ritningarna till ett nytt operahus på samma plats – en byggnad som tog form mitt under en intensiv arkitekturstilsdebatt. När den stod klar 1898 blev den ett föredömligt exempel på hur man kunde använda ny teknik i ett operahus.

TEXT *Elisabet Lorenz Werner*

Gustav III:s opera ritad av Carl Fredrik Adelcrantz, invigd 1782. 178 rum och salong, gott om plats för Gustav III:s fester och skådespel och bostäder för teaterchef, brandmästare med flera.

»Under 1880-talet gjordes flera förslag på nya operabyggnader och ombyggnationer av den gustavianska operan.«

Tänk dig att du är 28 år gammal och just vunnit andrapris i en arkitekttävling om att rita Stockholms nya operabyggnad. Året därpå, 1889, kontaktas du av den arkitekt som då har uppdraget att utforma den nya operan, han vill ha dig med i projektet. Du ska åka ut i Europa och studera opera- och teaterbyggnader för att sedan uppdatera hans skisser. Två år senare är du huvudarkitekt för operabygget, med många tunga krav på dina axlar.

UNDER 1880-TALET GJORDES flera förslag på nya operabyggnader och ombyggnationer av den gustavianska operabyggnaden. En arkitekttävling 1887 fick in hela 24 förslag. Axel Anderberg kom på andra plats, men tävlingen ledde inte till beslut. 1889 tog bankdirektören K.A. Wallenberg initiativ till ett teaterkonsortium som skulle se till att en ny operabyggnad slutligen blev av. Planen var att säkra finansieringen genom obligationslån och ett "särskilt ekonomiskt åtagande från kronan, staten och staden". Summan de räknade fram var 2,5 miljoner kronor.

Varför var det då så angeläget att bygga en ny operabyggnad? Den gustavianska operan hade ju bara varit igång i drygt

hundra år, sedan 1782. Men fastigheten hade stora brister. Det blev snabbt trångt, då intresset för opera och teater växte som aldrig förr. Byggnaden hade dessutom stora sättningsskador efter en grundvattensänkning och scentekniken hade snabbt blivit omodern.

I oktober 1881 brann det i snickarverkstaden som låg i den flygel som vette åt Karl XII:s torg. Branden orsakade stora skador på överväningen, men framför allt blottade den omfattande brister i brandsäkerheten. Den så kallade teaterfrågan debatterades återkommande. Vem ska egentligen driva stadens kungliga teater och opera? Vad ska man göra av byggnaden som inte räcker till och som dömts ut av brandmyndigheten?

NÅGON TEATERKUNG SOM strödde pengar över teater- och operakonsten fanns heller inte längre sedan Gustav III sköts inne på operan och dog strax därefter 1792. Åren går, kungar avlöser varandra och till sist har staten tagit över det ekonomiska ansvaret från kungahuset, men ännu inte lyckats få ordning på verksamheten. Byggnaden döms till slut ut totalt. Den gustavianska operans dagar var över: rivningen utfördes 1892.

I februari 1889 fick arkitekt Ernst Jacobsson i uppdrag av Wallenbergs teaterkonsortium att ta fram ritningar och

**Arkitekten
Axel Anderberg.**

kostnadsförslag på en ny operabyggnad. Uppdraget var inte särskilt fritt, konsortiet ställde många krav och tomtens begränsningar påverkade stort. Jacobsson kontaktar Axel Anderberg. Den unge arkitekten Anderberg packar sin väska och far till Tyskland, Österrike, Frankrike och Belgien. När han kommer hem lämnar han in två egna skisser. Den ena godkänns av teaterkonsortiet och när de nya ritningarna fastslås 1891 är det Anderberg som är huvudarkitekt. Bygget påbörjas på samma plats där den gustavianska operan stått.

HUR RITAR MAN en byggnad som ska innehålla så mycket kraft, ljud, ljus, färg, passion, teknik och brandsäkerhet mitt under en intensiv arkitekturstildebatt i Sverige? Debatten fördes av de arkitekter som ville lämna det klassiska och historiserande för den nya jugendstilen med böljande former.

Dramatens byggnad, en av Sveriges mest representativa exempel på jugendbyggnader, invigdes tio år senare. Den säger allt om i vilken riktning man var på väg. I Anderbergs vardag var i stället ett av kraven på den nya operabyggnaden att stilmässigt underordna sig det kungliga slottet

FOTO SFTV'S ARKIV

Murverken i de övre våningarna gjordes av s.k. normaltegel och kalkbruk. Murverken i bottenvåningen gjordes av så kallat stortegel och kläddes i stora block av röd granit och däremellan ett isoleringsskikt av cementbruk. Kalksten från Öland, Gotland och Närke användes till fasaderna.

Stenläggningsarbeten på Strömkajen 1896. I bakgrunden skymtar Sofia Albertina, Arvfurstens palats, som ritades som en pendang till den gustavianska operan av arkitekt Erik Palmstedt.

FOTO STOCKHOLMS STADS FASTIGHETSKONTOR

Takarbete 1893–94. Vad som ska installeras här hittar vi ingen information om. Vet du? Skicka in svaret till sfv@sfv.se och vinn en bok om det svenska kulturarvet.

Mursmäckorna var kvinnliga arbetare som bar murbruket upp till muraren. Ett hårt och dåligt avlönat arbete.

FOTO STADSMUSEET I STOCKHOLM

(klart 1754), och de exempel på teater- och operahus som Anderberg studerat i Europa var byggda i mitten av 1800-talet. ”Kungl Slottets närhet har varit bestämmande för den nya operans arkitektur som därför ikläddts senrenaissansens former”, skrev Anderberg.

Anderberg själv lyfte fyra grundsatsen att följa vid ”konstruktion och inredning av en monumental teater”. Två av dem handlade om brandsäkerhet, en om hur man på bästa sätt placerar och storleksanpassar rum för scenens och publikens behov och till sist en om hur byggnadens yttre ska gestalta vad som finns inuti. Han menade att varje teaterbyggnad bestod av två delar: salongshuset för publiken och scenhuset för det personalen behöver och scenteknik.

SALONGEN SKULLE VARA ellipsformad, ”erbjuda god utsikt över såväl scen som publik” och ha säkra utgångar vid ”eventuell panik”. Sedan krävde detta projekt en tredje del: en uthyrningsbar del som skulle ge inkomster och på så vis stötta verksamheten. I stället för ett hotell, som var det första

förslaget, byggdes en serveringsterrass mot Kungsträdgården. Terrassbyggnaden var klar redan 1885. Källarmästarna Georg och Gustaf Steinwall öppnade restaurangen Operakällaren, namnet ärvde de från den gamla operabyggnadens servering. Snart fanns också en herrekipering och ett café i byggnaden. Hyresgästerna hade, helt enligt plan, börjat generera inkomster.

DET VAR INTE bara Anderberg som hade skickats ut i Europa för att lära sig det senaste. Maskinmästare P.F. Lindström och civilingenjör P Axel Lindahl reste för att lära sig allt om den senaste tekniken. När operan invigdes ansågs den vara mycket modern med tekniskt avancerad ventilationsanläggning och råmaskineri. Fyra stora ångpannor i källaren försåg byggnaden med värme och värmden också en del av ventilationsluften. Ventilationsystemet imponerade med sin precision, projekterad av civilingenjören Wilhelm Dahlgren. När operan var ny var det Stockholms kungliga opera som var det europeiska exemplet att åka till för att inspireras av ny teknik.

FOTO LENNART AF PETERSENS (1933–2004)/STADSMUSEET I STOCKHOLM

Oscar II:s kungliga loge hade inte lika bra sikt över scenen som Gustav III hade från sin, men publiken kunde se kungen bättre. Här under en galaföreställning 1948.

FOTO GUNNAR LANTZ (1920-1990)/STÅDSMUSEET I STOCKHOLM

Premiärdansösen Mariane Orlando på tå i trappan upp mot Operan där hon i mars 1953 dansade den vita svanen i fyra föreställningar av Svansjön.

Fart och fläkt på Gustav Adolfs torg, hästhovar mot gatsten och frasande underkylor framför den nya operabyggnaden 1901.

FOTO SPÅRVÄGSMUSEET

På kvällen den 19 september 1898 klingade en hyllningskantat till operakonsten, den gustavianska operan och svensk natur från scenen då kung Oscar II invigde det nya operahuset:

”Du nya tonplats i nord, Må på den grund, som fädren lagt, Du adlas av musikens makt. Och svenska ljud från berg och dal, får klinga i din högtidssal.”

Publiken fick också lyssna till Frondörerna av Adolf Fredrik Lindblad och Estrella di Soria av Franz Berwald. Besökarna vandrade genom entréhallen och uppför trapporna som försetts med olika slags marmor, räcken och ballustrar i marmor från Norge för att uppmärksamma vår dåvarande norska unionsgranne. Vidare genom den spegelrika foajén med målningar av Carl Larsson, ekparkett, kristallkronor och tungt gult siden. Så kom de in i salongen som fått en nybarock utformning i guld och rött och nu gav plats för 1 240 besökare, och om de tittade uppåt

kunde vila ögonen på Vicke Andréns takmålning, en allegori av musiken och den sceniska konsten.

Den omedelbara kritiken var blandad. Byggnaden jämfördes med en hög cigarrlåda och med en trög snigel tyngd av sitt hus och den kallades ”omodern innan den invigts”. De som försvarade Anderberg lyfte hur bra han lyckats trots alla uppdragets begränsningar. Att skapa en plats för opera, balett och teater med praktiska begränsningar i mått, i djup, i säkerhetsfrågor och kostnader ställde minst sagt höga krav på arkitekten. Den ursprungliga budgeten på 2,5 miljoner kronor landade till slut på 5,7 miljoner, men konsortiets finansiering klarade detta och kunde till och med sätta av en halv miljon kronor till en reservfond.

Anderbergs yrkesliv kom sedan att ge Sverige ytterligare teaterbyggnader i Karlstad, Linköping, Norrköping, Kristianstad och Oscarsteatern i Stockholm. I SFV:s fastighetsinnehav har han också ritat Naturhistoriska riksmuseet, Saltjöbadens observatorium och en tillbyggnad till Carolina Rediviva. *

DAGS FÖR NÄSTA AKT

I slutet av januari presenterade Operan och Statens fastighetsverk en gemensam renoveringsplan för Operahuset. Ett projekt som ska ta vara på och utveckla byggnadens alla kvaliteter, samtidigt som verksamheten kan utvecklas.

TEXT *Elisabet Lorenz Werner*

Precis som under 1800-talet med den gustavianska operan har diskussioner om operabyggnadens väl och ve diskuterats livligt de senaste decennierna. Framför allt personalens fysiska arbetsmiljö har blivit ett problem. Flera olika förslag har presenterats under årens lopp, men besluten har dragit ut på tiden.

Den 22 januari presenterade Kungliga Operan och Statens fastighetsverk (SFV) en gemensam renoveringsplan för Operahuset, där den statliga finansieringen förstärkts med en privat donation på 300 miljoner kronor. Med denna plan kan

hela den konstnärliga verksamheten samlas i huset, till skillnad från tidigare förslag. Planen inkluderar även en påbyggnad mot Kungsträdgården om cirka 2 300 kvadratmeter, som möjliggör en ny entré från Jakobs torg.

På SFV:s projektkontor för Operan arbetar ett tiotal medarbetare med programprojekteringen. Ett femtiotal konsulter är knutna till projektet och omkring 3 500 personer kommer att ha arbetat i projektet när det är klart 2028.

En byggnad med cirka 1 400 rum med detta läge i Stockholm, SFV:s största projekt genom tiderna och en total-kostnad på drygt 3 miljarder kronor förpliktigar. Projektägaren Karin Brofelth

Karin Brofelth,
projektägare, SFV.

ser dock glad, energisk och förväntansfull ut. Hon säger sig inte ha känt till arkitekten Axel Anderberg tidigare och erkänner att hon dittills tyckt att det var en ganska tråkig byggnad.

– Jag har verkligen omvärderat byggnaden. Hur är det möjligt att ha fått in alla dessa funktioner i ett hus? Samtidigt som det ska upplevas pampigt och stort ska det möta slottet, ett litet medeltida torg och terrassen ned mot Kungsträdgården, säger Karin Brofelth.

– När vi nu ska göra tillägg måste de innehålla alla de här funktionerna och det ska fortsatt vara i Anderbergs anda. Vi ska också bevara, skydda och utveckla husets kulturhistoriska värden.

Vilken är din målbild?

– Jag vill att man ska se att det är en opera också från Kungsträdgården. Vi ska skapa lokaler att må bra i, där balett-dansarna har ljus och rätt luft. Det ska finnas schyssta loger, bra övningsrum för musikerna och fin akustik på den andra scenen, säger Karin Brofelth.

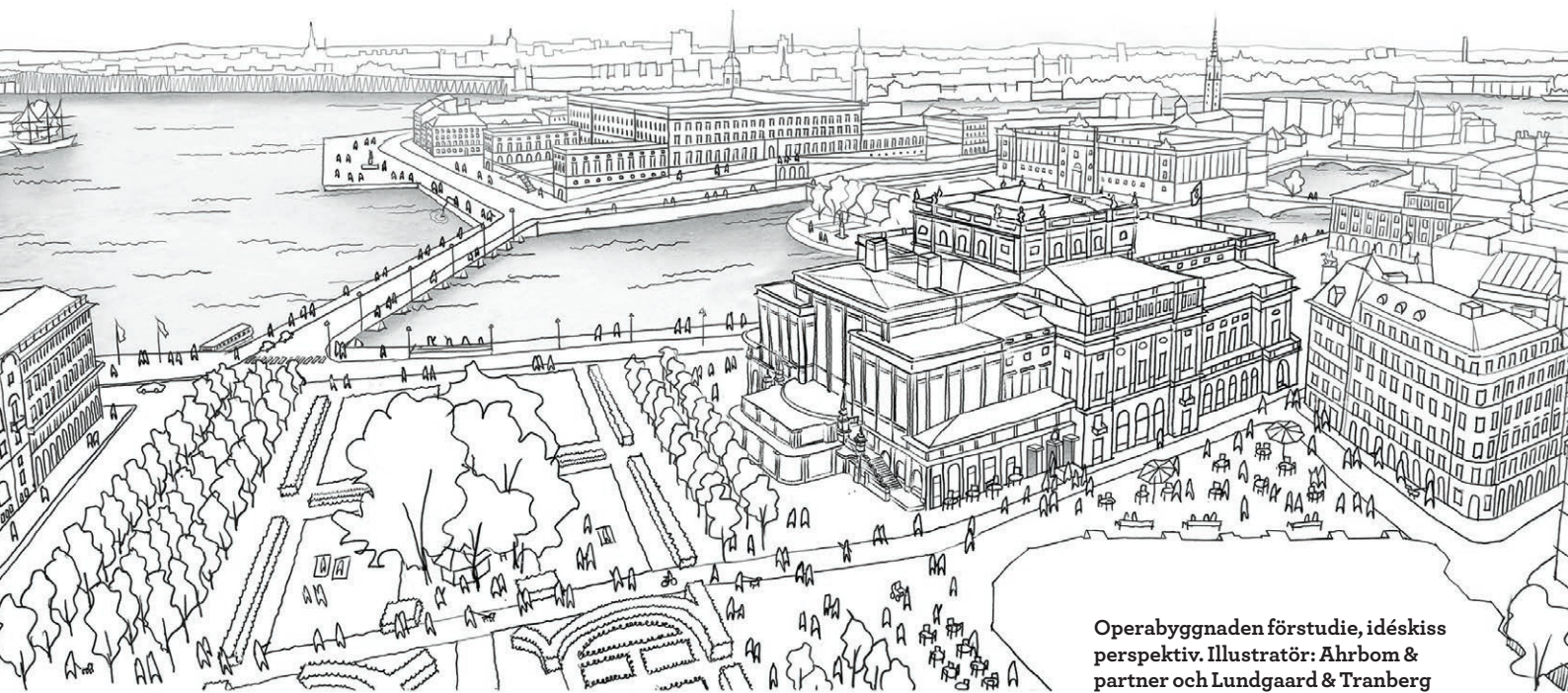
– Jag hoppas vi kan få till känslan som blev när vi renoverade Nationalmuseum, att alla faktiskt vill komma dit.

Renoveringen av fasader och tak har redan satt igång, eftersom behovet var akut. *

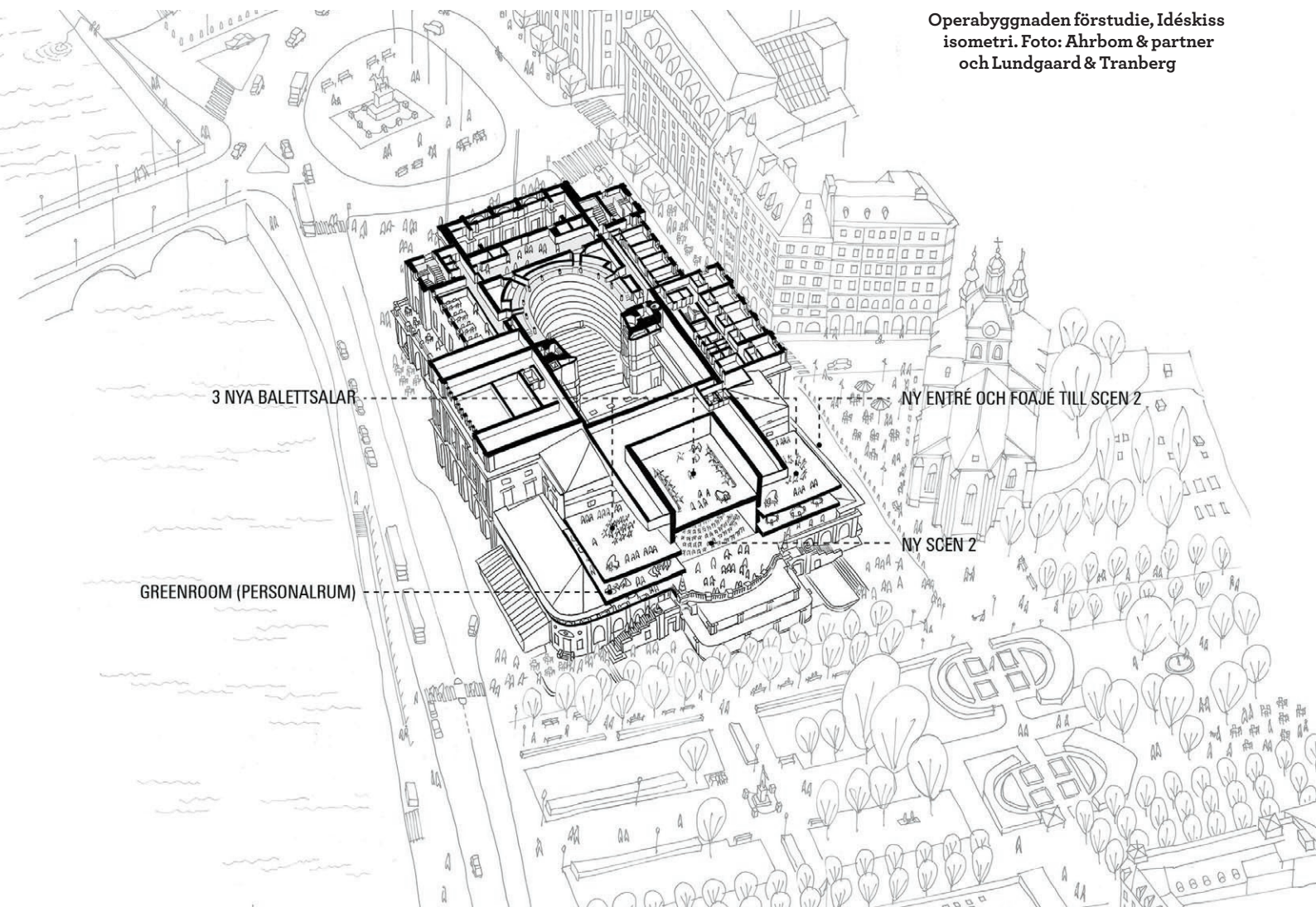
Fasadrenoveringen av den södra sidan av Operan har nu avslutats.

FOTO SFV/JOHAN BERNES

Operabyggnaden förstudie, idéskiss
perspektiv. Illustratör: Ahrbom &
partner och Lundgaard & Tranberg

*»När vi nu ska göra tillägg måste de
innehålla alla de här funktionerna och det
ska fortsatt vara i Anderbergs anda.«*

Operabyggnaden förstudie, Idéskiss
isometri. Foto: Ahrbom & partner
och Lundgaard & Tranberg

3 NYA BALETTSALAR

GREENROOM (PERSONALRUM)

NY ENTRÉ OCH FOAJE TILL SCEN 2

NY SCEN 2

En liten bit av Nordmarka

I år är det 65 år sedan nationalgåvan Voksenåsen lämnades över från Norge till Sverige. En ikonisk byggnad med milsvid utsikt över Oslofjorden.

TEXT *Erika Bjurling* FOTO *Yanan Li*

VOKSENÅSEN är Norges tack för den humanitära hjälp som normmännen fick av svenskarna under andra världskriget och en symbol för den goda relation som byggdes upp mellan länderna under och efter kriget.

I maj 1955 överlämnades ett gåvobrev på "en liten bit av Nordmarka" under högtidliga former av Norges statsminister uppe på den ännu obebyggda marken. En arkitekttävling anordnades och bidraget Scherzo vann – en modernt utformad byggnad som ansågs vara särskilt väl-anpassad till den kuperade terrängen, ritad av Hans Kjell Larsen och Terje

Thorstensen. Den färdiga anläggningen lämnades över i oktober 1960.

Voksenåsens konferenscenter är beläget på toppen av Holmenkollen. Huvudbyggnadens två undre våningar består främst av hotellrum medan huvudvåningen, med en öppen planlösning och lobbyn som nav, utgör den mest allmänna delen, där de gemensamma rummen såsom restaurang, salong och konferenssalor är placerade.

Anläggningen har genomgått ett flertal utbyggnader och renoveringar sedan den uppfördes. De största om- och tillbyggnaderna gjordes på 1960-,

70-, 90- och 00-talen under ledning av ursprungsarkitekten Hans Kjell Larsen. Ett exempel på det är de så kallade terrassflyglarna som byggdes ut på 1970-talet. Idag är Voksenåsen ett kulturcenter där det även bedrivs hotell-, konferens- och restaurangverksamhet.

Under 2025 ges boken "Voksenåsen – En byggnad i tiden för framtiden" ut. Där utforskas Voksenåsen och dess plats i arkitekturhistorien, och anläggningen jämförs med andra samtida arkitektoniska ikonbyggnader, som Louisiana Museum of Modern Art.

Sin nuvarande utformning med den kringbyggda gården fick Bäckaskog under åren 1584–1653, då det forna klostret byggdes om till en befäst dansk slottsanläggning. Vid freden i Roskilde 1658 tillföll Bäckaskog Sverige.

TANKAR OM TEGEL

*Rätt tillverkat och använt är tegel ett sinnligt material.
Få saker varar för evigt, men tegel kan komma bra nära.
I Bäckaskogs slotts murar finns 800 år av tegelhistoria.
Men att bevara deras autenticitet är en utmaning.*

TEXT Carl Johan Liljegren FOTO Mattias Hedberg Ek

Mattias Hedberg Ek,
slottsarkitekt på
Bäckaskog.

Bäckaskogs slott utanför Kristianstad började byggas som ett kloster på 1200-talet. Sedan dess har det konstant byggts om och förändrats fram till slutet på 1800-talet. Gemensamt för alla ändringar är att de till väldigt stor del gjorts med tegel som bränts på plats, med lokal lera i fältugn, på liknande sätt som man gjorde på medeltiden.

– Resultatet är en slottsfyrcant som vuxit fram genom tillägg och ändringar till ett enda sammansatt murverk med tegelstenar från 1240-talet och framåt. Det i huvudsak oputsade teglet gör att man kan läsa fasadens och hantverkets förändringar genom århundraden, säger Mattias Hedberg Ek, slottsarkitekt på Bäckaskog.

Delar av den gamla klosterkyrkan och munkarnas kök finns bevarade i dagens byggnader.

På 1200-talet använde man liknande teknik som romarna gjort med skalmurar med gjuten kärna. Bruket var dock ett helt annat. Medan romarna använde hydrauliskt snabbhärdande kalkbruk som påminner om dagens betong, använde medeltidens murare ett långsamt lufthärdande mjukt kalkbruk.

– I andra medeltida byggnader har det konstaterats att kalkbruket i tjocka väggar fortfarande inte har härdat, och det finns sannolikt sådana väggdelar i Bäckaskog, säger Tomas Gustavsson, konstruktör och författare till flera böcker om tegel och murar, senast Murat byggande från 2023.

INTE BARA TEGELSTENARNA utan även valet av bruk är i högsta grad väsentligt för att bevara tegelmurar. Ett modernt hårt cementbruk gör att tegelstenarna riskerar att spricka om muren rör sig.

Murarnas läsbarhet gör det även tydligt

*»Det i huvudsak
oputsade teglet gör att
man kan läsa fasadens
och hantverkets
förändringar genom
århundraden.«*

Tidsepokerna möts i Bäckaskogs murar. Nedervåningens munkförband är från kloster tiden, 1240–1537. Ovanvåningen är murad i kryssförband från tiden 1782–1812. Runt fönstren märks spåren från Oscar I:s ombyggnation 1817–1844. Perioden 1817–1900 var Bäckaskog ett kungligt sommarslott.

i Sverige, och i många fall ända in på 1930-talet, slogs tegel för hand i träformar och brändes i fältugnar. I fältugnen staplas det obrända teglet i en stor hög med kanaler för rökgaserna och täcks med lera, jord och sten. Själva teglet utgör alltså en del av ugnens konstruktion och delar av ugnen rivs således efter bränningen.

NÄR MAN BRÄNNER tegel på detta sätt blir resultatet med nödvändighet ojämnt. En del tegel blir mycket hårdbränt, annat underbränt. Tillsammans med spår av formning i teglets yta ger den ojämn bränningen karaktär och variationsrikedom i färg. Från ljusst rosa till riktigt mörkt, nästan svart där det varit som varmast.

Nackdelen med den ojämn bränningen är att den påverkar hållfasthet och livslängd.

– Högbränt 700 år gammalt tegel kan fortfarande vara starkt medan en mycket yngre underbränd tegelsten kan ha vittrat sönder, säger Tomas Gustavsson.

Skillnaden i färg och hårdhet har utnyttjats både funktionellt och för att skapa visuella uttryck. Tydligaste exemplet på detta i Bäckaskog hittar man i munkförbanden från kloster tiden, 1240–1537, där man använt det hårdast brända, nästan svarta teglet för att skapa en dekorativ effekt på ett sätt som liknar mosaik.

En inventering av Bäckaskogs murar visar att cirka 1 300 tegelstenar snabbt behöver bytas ut. På längre sikt

Tomas Gustavsson, konstruktör och författare till flera böcker om tegel och murar.

att ganska många tegelstenar håller på att vittra bort. Det är vanligt att tegel vittrar på grund av fuktskador i gamla byggnader.

– Men de senaste åren har jag noterat att tegel vittrar också mitt på väggar där det inte finns någon fukt, både i Bäckaskog och i andra äldre tegelbyggnader. Så borde det inte vara, och det gjorde att vi startade ett projekt i Bäckaskog för att lära oss mer om orsakerna och vad det går att göra åt problemet. Det visade sig vara mer komplicerat än vi först trodde, säger Mathias Stenström, SFV:s förvaltare på Bäckaskog.

DE SENASTE 100 åren har man här löst problemet med vittrande tegelstenar genom att varsamt fylla igen hålen med bruk.

– Det fungerar till en gräns, men till slut börjar fasaden se mer ut som ett lappverk än en tegelmur, säger Mattias Hedberg Ek.

Från medeltiden fram till kring 1870, då industrialiseringen inleddes inom tegelbranschen

Även valet av bruk är väsentligt för att bevara tegelmurar. Kalkbruk som är mjukare än tegel gör att tegelstenarna håller om muren rör sig, medan ett modernt hårt cementbruk gör att tegelstenarna spricker.

Fram till för ungefär 150 år sedan var det inget problem om det behövdes medeltida tegel. Det var bara för en slottsägare eller kyrka att låta gräva upp lera nära den byggnad som behövde repareras, handslå tegel i rätt format, bygga en fältugn och bränna så mycket tegel som behövdes.

Mattias Hedberg Ek menar att det sannolikt inte gjorts så särskilt mycket renoveringar av medeltida murverk de senaste 150 åren i Sverige. Man har kanske bytt en och annan sten, eller gjort som i Bäckaskog fyllt igen hål efter vittrade stenar med puts. Men efter 150 år har många stenar hunnit vittra och förr eller senare behöver det åtgärdas.

– En enstaka avvikande sten spelar inte så stor roll för helhetsintrycket, men om man till exempel byter ut var 20:e sten i en hel mur och de har avvikande utseende från början, eller åldras på ett annorlunda sätt, kommer det att påverka helheten och det kulturhistoriska värdet negativt, säger Mattias Hedberg Ek.

DET GÅR ATT få handslaget tegel i rätt format från till exempel Danmark. Men det kommer inte att se likadant ut eller åldras annorlunda eftersom lerorna är personliga och skiljer sig åt från region till region. Bränningen i en modern ugn ger dessutom ett annorlunda resultat.

– Vi befinner oss vid ett vägskäl. Antingen får vi acceptera att murverk förlorar en del av sin autenticitet eller så verkar svaret vara att gräva upp lera lokalt och tillverka tegel småskaligt igen, säger Mattias Hedberg Ek.

I Bäckaskog pågår nu ett flerårigt mätprogram för att förstå hur fukt rör sig i murarna.

– Samtidigt fortsätter arbetet med att ta reda på hur vi bäst får tag på ersättningstegel. Mätningarna tar några år. Så vi har tiden med oss. Planen är att sakta gå framåt med varsamhet, säger Mathias Stenström. *

Mattias Stenström,
SFV:s förvaltare på
Bäckaskog.

handlar det om 10 000–12 000. Det är egentligen inte mycket med tanke på byggnadernas storlek. Men var ska man få tag på dem? Sverige har idag ett enda litet tegelbruk som kan bränna handslaget tegel. Alla större bruk är nedlagda. I Danmark och Tyskland finns det några enstaka.

– Bäckaskogs tegel är också extremt lokalt och tillverkat i många olika format. Att låta göra enstaka tegel i olika format blir väldigt dyrt, säger Mattias Hedberg Ek.

Och även om man låter tillverka tegel i samma format och bränner det så att det får rätt färg så åldras leror från olika platser på olika sätt.

HUR TEGELSTENARNA ÅLDRAS spelar stor roll, eftersom byggnadens största kvalitet är murverket som åldrats i upp till 800 år.

– Om vi lagar murverket med stenar i rätt storlek, men som åldras annorlunda får vi ändå ett lappverk. Målet är ju att Bäckaskogs murar ska kunna fortsätta åldras under många hundra år, fortsätter han.

TUSEN ÅR AV TEGEL

DE FÖRSTA tegelbyggnaderna i norra Europa, efter Västromerska rikets fall, byggdes i Danmark och norra Tyskland under 1100-talet. Materialvalet berodde troligen på att området saknade lättillgänglig natursten som passade för byggnadsändamål. Det är också i Italien, norra Tyskland och Danmark som man hittar de första "moderna" teglen i större format.

Till nuvarande Sverige kom tegeltillverkning med munkordnarna. Den första bevarade tegelbyggnaden på svensk mark är egentligen dansk, nämligen Gumlösa kyrka, byggd i romansk stil med tysk-lombardisk bågfris under takfoten, invigd 1192. Längre norrut hittar man Mariakyrkan i Sigtuna färdigställd 1255, i övergångsperioden mellan romanskt och gotiskt.

I gränslandet mellan nuvarande Danmark och Tyskland uppstod ganska snart den särpräglade baltiska

tegelgotiken. Det var med den som tegelbyggandet verkligen slog igenom i Norden.

– Sannolikt var det kyrkans folk som drev på för att bygga gotiska kyrkor och klosterbyggnader, samtidigt som det i dessa trakter nya materialet tegel var det material som stod till buds, säger Tomas Gustavsson, konstruktör och tegelexpert.

ST PETRIKYRKAN i Malmö från 1319 är ett praktexempel på denna stil och här användes både formstenar och glaserat tegel för att ge fasaden liv och monumental resning.

Profant tegelbyggande var ovanligt på medeltiden och de flesta bevarade exemplen i nuvarande Sverige finns i Malmö. Med klostrens upplösning under reformationen minskade byggandet och tegelproduktionen och även om användandet av tegel som

byggmaterial fortsatte under renässansen och barocken föredrog man att putsa teglet.

– Den riktiga storhetstiden för tegel kom dock inte förrän på 1800-talet med det tidiga industritillverkade teglet, säger Tomas Gustavsson.

MASKINPRESSAT tegel började tillverkas i Sverige från 1870-talet. Successivt ökad mekanisering och effektivare ugnar ledde tillsammans med billiga järnvägstransporter och kraftigt växande städer till teglets storhetstid 1890–1920. Kring sekelskiftet fanns omkring 500 tegelbruk i Sverige.

Stockholms stadshus är en av höjdpunkterna för sin tids tegelbyggande. Invigt 1923 är det nära nog också en slutpunkt. I och med funktionalismens genombrott från 1930 minskade tegelbyggandet.

CARL JOHAN LILJEGREN

Gumlösa kyrka utanför Lund är den första bevarade tegelbyggnaden på svensk mark, invigd 1192.

Under 1600- och 1700-talet spreds en malarialiknande sjukdom runt Drottningholms slott och dess träskmarker. Orsaken var den stora mängden myggor. Problemet fick sin lösning först när Gustav III satte sig vid ritbordet och skapade en ny engelsk park.

TEXT *Hélène Gullberg* ILLUSTRATION *Beata Boucht*

Anekdoten: En kung på bettet

HOVFOVKET UTE PÅ Drottningholms slott plågas. Trots det vackra läget invid Mälarens strand med sina imponerande byggnader och sin tuktade park är det en föga inbjudande plats. Här på 1600-talets Lovön borde det vara riksänkedrottning Hedvig Eleonora som styr över folk och få, men i stället regerar drottning *Nematocera* – myggan.

Luften fylls av de inande nidingarna, de är stört omöjliga att undgå. Snart har de spridit en malarialiknande sjukdom med

feber, muskelvärk och utslag som får namnet Drottningholmsfrossan. Miljöproblemet är långt ifrån värdigt en kunglig plats. Något måste göras.

En av dem som låter ljuda sin klagosång är riksänkedrottningens kammarherre Johan Ekeblad. Han är omtalad för sitt stora jaktintresse och brukar stoltsera med villebråd av tjäder, räv och sidensvans. Men Drottningholms aggressiva odjur rår han inte på. I ett brev skriver han:

”De är farliga kreatur och jag kan aldrig tro att de någon annorstädes är så elaka som här. Det var ingen av oss som icke såg ut om sitt ansikte och händer, när han kom till staden igen, som han nyss kommit ut ur kopporna.”

PROBLEMET ÄR JUST platsen. Hela Drottningholm är anlagt på ett fuktigt träsk, ett paradiset för myggan. Och hur mycket möda som än läggs på sköna vyer, vinklar och vrår kommer slottsområdet aldrig att bli en behaglig miljö för kungligheter och hovfolk att vistas i. Marken måste torkas ut. Under riksänkedrottningens tid läggs stor möda ner för att få bukt med det blöta. Men man misslyckas. Myggan bara fortsätter att inta slott och människor.

Den regent som en gång för alla bjuder insekten tillräckligt motstånd är Gustav III. Den 15 juni 1777 tar han över Drottningholms slott från mamma Lovisa Ulrika och kavlar upp ärmarna. Samma sommar är han på resa till Ryssland och S:t Petersburg och får inspiration till en ny typ av park som faller honom rejält i smaken. De är stora, böljande och anlagda i en så kallad engelsk stil.

Efter den resan åker ritblocket fram och storvulna planer och förslag ritas upp. På en målning av Pehr Hilleström, Lektor på Drottningholm, ses monarken upptagen med sina skisser under tiden hovfolket runt omkring honom läser högt, broderar och

samtalar. Hans blick är frånvarande, riktad ut genom fönstren mot markerna där utanför. Drottningholmsparken är verkligen ett älsklingsprojekt och en plats som tycks skänka honom såväl utlopp för konstnärlig kreativitet som välbehövlig avkoppling. När han befinner sig i Aachen skriver han:

”... dessa mina lediga stunders älskade verk och mina bekymmers ljufliga tillflykt.”

»De är farliga kreatur och jag kan aldrig tro att de någon annorstädes är så elaka som här.«

EN AV GUSTAV III:s hjärtefrågor gällande slottsområdet är den engelska parkens särdrag av oregelbundna former. Landskapsparken ska planeras in i minsta detalj men se ut som något

alldeles naturligt. Lummiga trädgångar, mjuka bukter och öppna böljande vidder är idealet. Det viktigaste inslaget blir en slingrande kanal. Därför tillsätts dalkarlar och soldater från Upplands regemente som får gräva ur kanalsystemet. Och vips är det förhatliga myggboet och träskområdet äntligen dränerat.

1790 har både kanal och en liten konstgjord sjö med öar skapats. I stället för myggor befolkas nu platsen av idylliskt betande får, vallande herdinnor och ett gladare hovfolk. *

KÄLLOR: Doktorerna på Drottningholm – världsarv med medicinhistoria, Jan Malmstedt. Kungliga Parker – Människor och berättelser, Sofia Hilleborg, Magnus Andersson, Hélène Gullberg.

FINKANS FÖRFLUTNA

FOTO SVERIGES FÄNGELSEMUSEUM

I mitten av 1800-talet förändrades det svenska fängelsesystemet. Under seklet byggdes ett 40-tal fängelser där fångarna hölls strikt åtskilda och övervakade. Ett exempel är cellfängelset i Gävle som idag är ett fängelsemuseum som ger en levande inblick i fångarnas värld.

TEXT Johan Bernes

Under lång tid var fängelset bara ett ställe att förvara en brottsling i väntan på en dom eller ett straff, till exempel böter eller ett spöstraff. Det är först på 1700-talet som man på allvar börjar låsa in folk som straff. Fängelset var ofta en gammal fästning och utrymmena låg inte sällan under marknivå. I omöblerade rum samsades lösdrivare och tiggare med mördare och andra grova brottslingar.

Men kring sekelskiftet 1800 spreds nya idéer i USA om fängelsernas utformning och syfte. Det så kallade Philadelphia-systemet – som skapades av kväkarna i Pennsylvania – blev så småningom

dominerande i Europa. Fången skulle då hållas isolerad i sin cell dag som natt för att drivas till ånger och självrannsakan. Isoleringen skulle också hindra fångarna från att utöva dåligt inflytande på varandra.

I LINJE MED detta utkom i Sverige boken *Om straff och straffanstalter 1840*. Den skrevs anonymt, men det var en offentlig hemlighet att kronprins Oskar låg bakom den. I den argumenterade han för en humaniserad fångvård i nya cellfängelser. Året därpå beslutade riksdagen att anlägga cellfängelser i hela landet enligt Philadelphia-systemet, vilket var en av 1800-talets största sociala reformer.

Arkitekten som skulle skapa den blev officeraren Carl Fredrik Hjelm, som var chef för

En av cellkorridorerna i det tidigare länsfängelset i Gävle. Numera har Sveriges fängelsemuseum sina utställningar i cellerna. Tre av dem är inredda som tidstypiska fångceller från år 1850, 1900 och 1986, som var byggnadens sista år som fängelse.

byggnadskontoret vid Styrelsen över rikets fängelser och arbetsinrättningar. Valet av en militär var ingen slump. Byggnandet av cellfängelser ansågs ligga nära byggnandet av kaserner, som också skulle rymma många människor.

Hjelm ritade två typer av fängelser. Det större, länsfängelset, var en T-formad byggnad där cellkorridorerna utgjorde T:ets vågräta del. Den lodräta stapeln var en administrationsdel med bland annat badrum, kök och fängelsechefens bostad. Det mindre, kronohäktet, var en rak länga med högst 54 platser.

ÖVER 40 CELLFÄNGELSER hann byggas enligt de nya principerna. Framåt sekelskiftet 1900 satt i stort sett alla fångar i egen cell. I de nya fängelserna blev arkitekturen ett viktigt verktyg för att hålla människor både åtskilda och övervakade. Den amerikanska förlagan hade ett allseende vaktorn i mitten som såg varenda korridor i hela fängelset. Den tanken har förvaltats även i Hjelmns version. Båda hans fängelse typer hade en öppning i mittkorridorens bjälklag. I den ljusgård som bildades kunde i princip alla våningar övervakas av en enda vakt.

Cellfängelset i Gävle var av den större T-modellen och är idag ett fängelsemuseum där Desirée Kjellberg är museichef. Hon ställer sig vid öppningen och demonstrerar hur lyhört det är. Ett par besökare rör sig en våning ned och vi hör vartenda ljud. Inget fuffens skulle kunna försiggå utan att vakterna märkte det. Celldörrarna hade ett titthål som kallades

”judasögat”, där vakterna kunde se in i cellerna utan några döda vinklar. De bar filtöverdrag på sina skor för att fångarna aldrig skulle veta när de var övervakade. För att ytterligare dämpa vakternas steg lade man ut trasmattor i korridorerna.

Man kan fråga sig vilka förseelser det ens var möjligt att göra sig skyldig till i sin ensamhet, men när det kom till förbud var fantasin god. Kommunikation med medfångarna var förbjuden och onani sågs med oblida ögon. Lite mer oväntat var förbudet mot att titta ut genom cellfönstret. Detta var högt placerat och skulle bara släppa in ljus. Inga intryck från yttvärlden skulle störa fångens inre resa mot hederlighet. Förbudet vidmakthölls med ett till förbud: träbänken nedanför fönstret fick inte dammas av. Tanken var att det skulle synas spår i dammet om någon ställt sig där och tittat ut.

Den som bröt mot fängelsets regler riskerade att placeras i mörk cell, som om inte ensamheten i den vanliga cellen var illa nog. Kostminskning var ett annat straff och så prygel förstås. Alla kroppsstraff försvann inte med cellstraffets införande, utan det gamla och det nya levde länge sida vid sida.

Ungefär sex kvadratmeter hade fångarna att röra sig på. I Gävlefängelset kan man ana deras frustration när man ser

FOTO JOHAN BERNES

De anonymiserande fångdräkterna skulle förhindra att fångarna fick nya, dåliga bekantskaper. En bonus var att de efter avtjänat straff skulle kunna komma ut i samhället utan att kännas igen som brottslingar.

Mellan 1913 och 1954 var Gefleborgs läns cellfängelse ett straffängelse för unga män mellan 16 och 21 år. Här är en bild från 1932 som visar de unga manliga straffångarna på rastgården.

FOTO SVERIGES FÄNGELSEUSEUM

golven, som i mitten har nöts ned av vankande fötter. Fram till 1880-talet sov fångarna i hängmattor som de sedan rullade ihop på morgonen.

Dagarna i cellen skulle ägnas åt arbete, till exempel tillverkning av tändsticksaskar, spinning av ull och spåntillverkning. Det var dock svårt att hitta sysselsättning åt fångarna. Desirée Kjellberg visar en almanacka där Gävlefängelset gör reklam för sin billiga arbetskraft.

Även under gudstjänsterna var fångarna kvar i cellerna. Dörrarna ställdes då upp på glänt med en hasp som kallades kyrkhake. Fångarnas enda mänskliga kontakt var med fångpredikanten och kanske fångsällskaren.

EN HALVTIMME OM dagen fick fångarna lämna sin cell. De fick då vanka av och an i en tårtbitsformad rastgård utomhus, givetvis under tystnad. Många ägnade dessutom rasten åt toalettbesök.

– Fångarna höll sig under dagen och gjorde de större behoven på rasten. De mindre behoven gjorde man i en potta i cellen, berättar Desirée Kjellberg.

Efter användning ställdes pottan i ett skåp i väggen mot korridoren. Skåpet hade en till lucka som öppnades från korridoren när det var dags för tömning.

När fångarna lämnade cellen bar de en huva över ansiktet för att inte bli igenkända. Man ville inte att fångarna skulle

Desirée Kjellberg,
museichef.

stifta nya, dåliga bekantskaper som i de tidigare fångelsehälor. Det fanns också en tanke om att fången efter sitt straff skulle kunna gå ut i samhället som en ny samhällsmedborgare utan att kännas igen som en brottsling.

I sin längtan efter mänsklig samvaro uppfann fångarna ett primitivt morsealfabete för att kunna kommunicera via knackningar. Desirée Kjellberg

visar en hög med små, gulnade papperslappar:

– När vi hittade dem vid en renovering trodde vi först att det var skräp, men det visade sig vara skrivna budskap som fångarna gömt och lämnat till varandra, säger hon.

Från 1916 trappades tiden i ensamcell ned, för att 1946 avskaffas. Gradvis luckrades Philadelphiasystemet upp för att ersättas av något som mer liknar dagens fångvård. Många av de gamla cellfängelserna har idag byggts om till kontor, bostadshus eller hotell.

Den gradvisa uppluckringen syns även i arkitekturen. I länsfängelset i Gävle inrättades en kyrksal dit fångarna kunde gå istället för att speja ut genom en dörr på glänt. 1917 sänktes och förstörades fönstren i cellerna – med viss möda kunde nu fångarna blicka ut på världen utanför. *

FOTO SFV/DANIEL LUNDMARK

Redo för hovtramp i Strömsholm

NU ÄR DEN NYA ridbanan vid Strömsholms ridskola besiktad och godkänd. Platsen har varit förknippad med hästar länge. Redan 1621 fastställdes en stallstat för Strömsholm, den första stuteriverksamheten i landet.

Strömsholm är idag en av tre riksanläggningar i Sverige för bland annat den hippologiska högskoleutbildningen och Ridskolan Strömsholm är hyresgäst.

– Vi har haft ett gott samarbete, säger Caroline Söderholm Chamberland, teknisk förvaltare vid Statens fastighetsverk. I takt med att vädret blir varmare kan vi göra klart de sista detaljerna, vi ska packa markytor och besikta de nyplanterade lindarna runt ridbanan men sen är allt klart för hovtramp och hästar.

FOTO SFV/FRIDA CLARSSON

DAGS FÖR NY ♥ KÄRLEKSFEST 2025

DEN 14 JUNI bjuder Statens fastighetsverk åter in till kärleksfest när fem brudpar kommer att få möjlighet att viga på en unik och annorlunda plats. I årets upplaga av **Plats för kärlek** öppnar vi upp portarna till fästningen Oscar-Fredriksborg i Stockholm.

För den som gillar historia och vackra miljöer utlovas en bröllopsdag utöver det vanliga. Paren har fått ansöka med en motivering och urvalsprocessen är nu i full gång. Läs mer på www.sfv.se/platsforkarlek.

FOTO JOHAN BERNES

SKEPPSHOLMSBÅTAR FÅR NY ADRESS

SNART DRAR renoveringen av Skeppsholmens kajer i gång igen och i samband med detta har ett antal båtar fått en ny, tillfällig adress. Det handlar om tre båtar som under en period fått ett nytt hem på Riddarholmen i Stockholm.

– Flytten har gått smärtfritt. Båtägarna har nu fått både vatten och el och trivs bra på sin nya adress, säger Enrico Manfredi, teknisk förvaltare på Statens fastighetsverk.

När båtarna får flytta tillbaka är ännu inte bestämt.

FOTO SFV/STEFAN LARSSON

GLASÅTERBRUK I VÄXTHUSET

PALMHUSET och växthuset i Lunds universitets botaniska trädgård får nytt utseende och förbättrad miljö. Alla glasfasader blir nya, liksom stomme och tekniska installationer, för att förbättra klimatet för de unika växterna.

Majoriteten av allt gammalt glas från växthuset återvinns för att kunna bli nya glas, och några återbrukas och får nytt liv i andra projekt i Lund. Det nya Palmhuset kommer att stå klart 2026.

ILLUSTRATION VERONICA BALLART LILJA

ÖKAT FOKUS PÅ VÅTMARKER

SEDAN 2023 har Statens fastighetsverk ett uppdrag att arbeta med restaurering och anläggning av våtmarker. Under 2024 var målet att genomföra minst åtta åtgärder på totalt 32 hektar, vilket genomfördes på bland annat Lovö, Tullgarn, Karingön och Strömsholm.

Våtmarker spelar en nyckelroll i ekosystemen och bidrar med allt från minskade växthusgasutsläpp till ökad biologisk mångfald. SFV:s mål för 2025 är att 25 våtmarker ska åtgärdas.

Låt husen leva

Vad hade hänt om skotten i Sarajevo inte avfyrats eller om Berlinmuren stått kvar än idag? Sådant går inte att föreställa sig. Alltför många okända faktorer spelar in – historiens förlopp blir sällan det förväntade. Därför är bakvänd historieskrivning lönlös.

Men det är ändå lockande att försöka föreställa sig hur svenska städer hade sett ut om de sluppit rivningsraseriet under rekordårens 1960- och 1970-tal och de gamla 1700- och 1800-talshusen hade fått stå kvar.

TÄNK OM FLER hade besinnat sig och insett värdet i ett gemensamt kulturarv. En sådan insikt växte sig stark på sönderbombade platser i andra världskrigets Europa. Efter krigsslutet lades snart stora resurser på återuppbyggnader – Gdansk, Warszawa och Budapest är de kanske mest kända exemplen. Efterkrigsrekonstruktioner pågår än idag.

I SVERIGE SOM slapp kriget var inställningen annorlunda. Historien skulle uttraderas för att ersättas med något radikalt nytt, mer rationellt. Under de omtalade rekordåren gick 40 000 hus från 1800-talet under skopan, till stor sorg och saknad. Vad som kom istället väckte inget jubel. Mest omtalad blev ”riksgruppen” – då Stockholms Klarakvarter fick ge plats åt ett city av rätvinkliga block.

Om vi leker med tanken – hur hade den svenska stadsbilden tittat sig utan rekordårens rivningsraseri? Vi har ju faktiskt möjlighet att göra en jämförelse genom att se på de orter som slapp lindrigare undan. Hur står sig Alingsås, Eksjö, Nora, Hudiksvall och Ystad i konkurrensen om attraktiva och välmående städer? Jo tack, alldeles utmärkt. Idag har dessa orter

FOTO STEPHAN FICKLER

»Hur hade den svenska stadsbilden tittat sig utan rekordårens rivningsraseri?«

starka ”varumärken” just tack vare att kulturlagren är klart läsbara och att städer fått växa organiskt snarare än tuktats hårdhänt.

VI TRIVS PÅ platser med historia, där husen bär spår av gångna generationer och där nya tillskott anpassas till de befintliga. Sådana tankar präglade det internationella byggnadsvårdsåret 1975, utlyst av Europarådet. Kampanjen väckte särskilt stort gensvar i Sverige, med parollen Låt husen leva. Så kanaliserades en uppdämd reaktion mot allt rivningsraseri. Som en effekt av kampanjäret bildades Svenska byggnadsvårdsföreningen.

Sedan följde en period då bevarandentressena stärktes. Utbildningar för byggnadsantikvarier och hantverkare startades. Inom kommunal detaljplanering infördes Q och q i detaljplan samt områdesbestämmelse med syftet att skydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Ett annat uttryck för tidsandan var Statens fastighetsverk, bildat 1993, mer inriktat på kulturvården än vad föregångaren hade varit.

TYVÄRR HAR PENDELN svängt sedan dess. I konjunkturuppgången sveper åter en rivningsväg, som drar med sig även sentida hus. Kritiken växer med en delvis annan klang – i klimatkrisen är detta resursslöseri ohållbart!

I år firas ett jubileum då det är 50 år sedan Europeiska byggnadsvårdsåret 1975. Svenska byggnadsvårdsföreningen samordnar jubileet genom en ny kampanj: Byggnadsvårdsåret 50 år. Inom ramen för kampanjen anordnas programaktiviteter, samtal, debatter och folkbildning över hela landet. Alla är välkomna att bidra eller delta. Följ oss på bva50.se, där kalendarier kommer att uppdateras med nya aktiviteter under året.

HELENA HAMMARSKIÖLD
projektledare Byggnadsvårdsåret 50 år

